

הים התיכון – סיפור על חצי אהבה

נסים קלדרון

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

1.

אם תרצו זה סיפור על אהבה נכזבת. אם תרצו אחרת זה סיפור על החצי שנשאר מן האהבה אחרי שהאהבה השלמה נעלמת. ב־4 בנובמבר 1995 נרצח יצחק רבין. שנתיים קודם לכן, באוגוסט 1993, נחתמו הסכמי אוסלו. היום קשה להאמין שרק שנתיים חלפו בין אוסלו לבין הרצח. כי הרצח הוביל במהירות אל שפך דם ואל חיסול כל מה שהושג באוסלו. אבל שנתיים האמנו שאפשר אחרת. יותר מזה, שנתיים האמנו שדברים כבר קורים אחרת. אחרי מאה שנה של מלחמות בין ישראלים לפלסטינים הופיעו הסכמים, תיאומים, אפילו לחיצות ידיים (נכון, מאולצות). אבל הלוואי ונקבל גם היום קצת יותר מן הצביעות של הדיפלומטיה וקצת פחות מן היושר של הטילים והטנקים). בשנתיים האלה הלב נפתח. בעקבות הפלסטינים באו הירדנים. בעקבות השקט הצבאי התחילו לחשוב על כלכלה משותפת, על חלוקת מים, אפילו על ספרי לימוד אחרים בבתי הספר. משהו כמו שני שירים של מחמוד דרוויש בבתי הספר העבריים תמורת סיפור אחד של דויד גרוסמן בבתי הספר הפלסטיניים.

ויחד עם הלב שנפתח, נפתחה גם המחשבה. התחילו להופיע רעיונות על סדר יום של פיתוח כלכלי ושל שוויון חברתי שיחליף את סדר היום הביטחוני בישראל, וגם בארצות ערב. ולא רק פוליטיקאים התחילו לחשוב אחרת; גם אינטלקטואלים, גם היסטוריונים ומשוררים. אחד מכיווני המחשבה שהופיע בישראל באותן שנתיים טובות היה האדיאה של הים־התיכון.

ההיסטוריונים, כמובן, קראו את ברודל (BRAUDEL) הרבה לפני '93, וגם הוגי דעות יהודים וישראלים חלמו פעמים רבות חלומות הקשורים בים התיכון בעידן המודרני, וגם הרבה לפני כן. אזכיר רק שתי דוגמאות. בשנות הארבעים למאה הקודמת פעלה בפלסטינה קבוצה קטנה, אבל משפיעה, של אינטלקטואלים שהציעה ליהודי שהיגר לפלסטינה להפסיק לראות עצמו יהודי, זאת אומרת קשור בקשר היסטורי אל עברו. הקבוצה שכונתה "כנענית" הציעה להחליף את ההיסטוריה בגיאוגרפיה כמקור הזהות שלנו, בגיאוגרפיה של מזרח הים התיכון, על כל מי שהיה בו: פיניקים, פלשתים, בבלים, אשורים, וגם – אבל לא במיוחד – עברים קדמונים יושבי הארץ. דוגמה שנייה: לפני כאלף שנה פרחו תרבות עברית עשירה על אדמת ספרד

המוסלמית, ומשורר כמו יהודה הלוי בהחלט חשב וכתב על הים התיכון כגשר בין טולדו, שהייתה יקרה לו, לבין ירושלים, שהייתה יקרה לו לא פחות.

אבל כל זה היה רחוק ולא רלוונטי ב-1993. השנתיים של השלום הן שהיו קרובות. וגם יקרות וגם מפתות. האידאיה היס-תיכונית שהופיעה בשנתיים האלה הייתה שונה לחלוטין מזו של הכנענים או מזו של יהודה הלוי. היא לא באה להציע זהות. היא באה להציע שלום. היא דיברה על תרבות אבל התכוונה לפוליטיקה. היא השתמשה בברודל כדי לתמוך באוסלו. היא הציעה חלום גדול כדי לתת כנפיים להתחלה קטנה.

גם אני הצטרפתי לחגיגה. פחות משנה אחרי רצח רבין פרסמתי מסה שהתווכחה גם עם כמה מאוהדי הרעיון הים תיכוני וגם עם כמה מיריביו*. אפשר לסכם את המסה הזאת כסדרה של תשובות על סדרה של שאלות שחזרו והופיעו בוויכוח על הרעיון.

שאלה ראשונה: האם יש תרבות יס-תיכונית אחת משותפת לרוב עמי הים התיכון? התשובה שלי הייתה: לא. מגוון ומאולץ להגיד שתורכים וישראלים, לובים וצרפתים, חולקים תרבות אחת. ומגוון עוד יותר להגיד שהתרבות המשותפת הזאת שלהם קושרת בין קרואטים לבין תוניסאים יותר משהיא קושרת בין קרואטים לבין עמים שמחוץ לאגן הים התיכון, נאמר גרמנים. שאלה שנייה: האם העיסוק בתרבות הים תיכונית הוא אסקפיזם? התשובה שלי הייתה: לא. מי שהאשים את היס-תיכוניות באסקפיזם חשב שהיא נמלטת מלקרוא בשמו לקונפליקט העיקרי של הישראלים, הקונפליקט שבין יהודים לערבים. עניתי שדווקא בשביל להציע פיתרון לקונפליקט היהודי-ערבי אני זקוק לאידאיה היס-תיכונית. הייתי זקוק לשירים – כמו שיריהם של ספרים היווני ומונטלה האיטלקי – שבהם מופיעים ערבים ויוונים ואיטלקים ויהודים שהצליחו לחיות, ולא זמן קצר, במידה סבירה של סובלנות, ובמידה סבירה עוד יותר של השפעות תרבותיות שחלחו זו אל זו והפרו זו את זו. הייתי זקוק למסות, כמו אלה של אלבר קאמי, שבהן הוא מצא באגן הים התיכון אצילות מיוחדת, שקשורה אל הגיאוגרפיה של הים הקטן, יחסית, גיאוגרפיה שתמיד הייתה בה קירבה בין תרבויות רבות. אהבתי את קולו של קאמי כאשר סיפר על מאלטה או על חופי אלג'יר ועל הניסיון שנרכש בהם איך לחיות ליד תרבות אחרת בלי להתבטל בפניה אבל גם בלי לבטל אותה.

שאלה שלישית: האם יס-תיכוניות היא אור התכלת ולא האפלה של יערות גותיים, בתים קטנים ולא גורדי שחקים, חוס-לב דרומי ולא צינת-לב צפונית? לא, שוב לא. אור התכלת של הים התיכון לא מנע מיהודים וערבים, או מסרבים ואלבנים, להרוג זה בזה באכזריות של אגדות גותיות. וכמה גורדי שחקים לא יזיקו בכלל כדי להביא מודרניזציה, וקצת רווחה כלכלית, לאזורים עם בתים קטנים מדי. ובאשר לחוס הלב, האם חוס הלב באמת מתחלק על פי הגיאוגרפיה? האם טולסטוי היה פחות חם לב מדוד המלך, או מאלכסנדר מוקדון? לא, לא, חשבתי. כל זה קיטש, כל זה יס תיכוניות של תיירים. יושבי המקום, כמונו, לא קונים את הסיפורים האלה.

* נסים קלדרון, "טיול בים התיכון", הארץ 17.5.96. המסה הודפסה אחר כך בספרי פלורליסטים בעל כורחם, על ריבוי התרבויות של הישראלים, תל-אביב 2000.

2.

מה, אם כן, נשאר מן האידיאה היס-תיכונית, אחרי שאנחנו מנקים ממנה את הסנטימנטליות? התשובה שלי הייתה: פלורליזם. ים תיכוניות כתובות אחת ואחידה היא אגדה רומנטית, אבל יס-תיכוניות כרעיון היא לא אגדה והיא לא רומנטית. כל מי שקרא את אלבר קאמי יודע שהוא התווכח מרות עם יריביו היס-תיכוניים באמצעות משהו שבו ראה אידיאה יס-תיכונית. וכך גם קונסטנדינוס קוואפיס בשירים שלו על העולם ההלני והביזנטיני, ויורגוס ספריס בשירי הים שלו (הים שהיה לו לנחמה במיוחד בזמן מלחמה), ופייר פאולו פאזוליני וההתעקשות שלו על נופי הדרום של איטליה, ועל הדיאלקט של הדרום, ועל הקשר בין הדרום האיטלקי לבין הצפון הערבי. אני אהבתי מאוד את הסופרים והאמנים האלה, וחשבתי שהים תיכוניות שלהם לא הייתה קיטש של מדריכי-תיירים, אלא ניסיון חיים אמיתי שהעיקר בו הוא פלורליזם. חשבתי שמצאתי שותפים מקומיים לחלום פלורליסטי כאשר מצאתי גם כמה סופרים יהודים שספגו את ניסיון החיים הזה, כמו הסופרת היהודייה-מצריה-צרפתי-ישראלית ז'קלין כהנוב, וכמו הסופר הישראלי-פלסטיני אמיל חביבי.

הפלורליזם הזה קסם לי בגלל שהייתה בו אהבה למזרח ואהבה לאירופה בעת ועונה אחת, והניגוד שבין צפון לדרום היה בשביל קאמי, ובשביל כהנוב, מזיק ומלאכותי.

הפלורליזם הזה קסם לי גם כיוון שאנשים שספגו אל תוכם תרבויות רבות ולשונות רבות, וסרבו להצטמצם אל תרבות אחת, הגדירו את עצמם לא על פי העבר הקדום והמיתולוגי שלהם, אלא על פי העתיד שלהם. השאיפה לחיים טובים ועשירים ניראתה להם מגדיר של זהות יותר מאשר אבות קדומים, או מקומות קדומים, או שורשים. תמיד קוממה אותי הרדיפה הזאת אחרי "שורשים". נזכרתי בסופרת ישראלית בשם רונית מטלון, שאימצה לה את ז'קלין כהנוב לאם רוחנית. כאשר שואלים את אחת הגיבורות הזקנות ברומאן שלה מהם השורשים שלה, היא עונה בכעס: "שורשים ושורשים: נעלם, לא שורשים בן אדם צריך אלא בית, בית הוא צריך".

הפלורליזם הזה קסם לי גם כיוון שהיה דינמי לגבי הגיל של בני האדם. נמאס לי מפולחן הנעורים הישראלי, או האמריקני, ונמאס לי מפולחן הזקנים הכבד, הבורגני, של אירופה הישנה, וחשבתי שזורבה היווני הוא פיתרון לא רע איך לעבור מגיל אל גיל, ואיך לא להיעצר בשום גיל.

הפלורליזם הזה קסם לי גם כיוון שהוא לא היה רלטיביזם. בזמן שכתבתי את המאמר, הפוסטמודרניזם, שכבר יצאו מן האופנה בפאריס, עוד היו באופנה בברקלי. ובמציאות של קונפליקט מר בין יהודים לערבים אימצו רבים באקדמיה הישראלים את ההתפנקות הפוסטמודרנית שאומרת: אין אמיתות, יש רק נרטיבים. אין צדק, יש רק נקודות ראות רבות עד אין קץ. חשבתי שליהודים שחיו בין ערבים, ודיברו צרפתית, וקראו אנגלית, והתפללו עברית – לא צריך לספר שהעולם מלא וגדוש בנקודות ראות רבות. אבל כאשר קאמי אמר שבין אימא שלו לבין הצדק הוא בוחר באימא שלו, הוא לא התפנק. הוא אמר משהו שהיה

קשה לו מאוד, כי הוא ידע שכן אדם חי ומשתתף בעולם צריך לבחור, צריך להחליט, צריך לבחור צדק חשוב יותר מתוך מינים רבים של צדק שהם חשובים פחות. ואת זה הפוסטמודרניס מסתירים מאחורי הרבה מילים צדקניות על "האחר" שאותו מינו לקדוש.

אבל כל הסיבות האלה לאהוב את הפלורליזם כאידיאה שצמחה מתוך ריבוי התרבויות שסביב הים התיכון היו סיבות קטנות לעומת סיבה גדולה אחרת: התקווה שהפלורליזם הזה יכיל גם את השלום שבין ישראלים לבין פלסטינים. השנתיים של התקווה ביקשו להן איזה חלום רוחני להיאחז בו. והחלום הים תיכוני היה מסורת לוקאלית, מסורת שנוצרה במקום הגיאוגרפי של הסכסוך. קיוויתי שהמסורת הזאת תעזור לפתור את הסכסוך, שהיא תזכיר לצדדים המסוכסכים שפיתרון הוא לא רק פשרה כואבת אלא גם רכישה־מחדש של נכס תרבותי שהיה לנו בעבר, שהיה לנו יקר בעבר. אפשר אפילו להציג את זה כך: הקנאים והמתנחלים של ישראל הציעו לנו את העבר שלנו כלאומנות, כדרוויניזם שבו שורד רק מי שמחסל את הסובבים אותו. ואילו אנחנו, חשבתי אז, לא טוב שנענה להם רק בנימוקים פרגמטיים. נציב מולם מסורת מול מסורת. הם מציעים לנו לחיות בתוך לאומיות אחת ויחידה, ומסוגרת מסביבתה. נציע אנחנו הרבה לאומים שחיו זה לצד זה, ובאזור שלנו.

3.

זה היה במסה שפרסמתי לפני חמש עשרה שנה. הרבה מים זרמו מאז בנהרות שנשפכים אל הים התיכון. גם הרבה דם נשפך. הפיתרון שניראה אז קרוב – התרחק מאוד. אני לא התייאשתי מן הפיתרון, ואני בטוח שהוא עוד יבוא. גם לא התייאשתי מן החלום היס־תיכוני. אבל היו לי הרבה שנים רעות כדי לחשוב על הרבה חלומות, ועל כמה מהם התחלתי לחשוב אחרת.

בליבה של האידיאה היס־תיכונית יש קשר הדוק בין תרבות לבין פוליטיקה. ריבוי של שפות מוביל אל ריבוי של זכויות להגדרה עצמית. מזיגה של צפון ודרום בפרוזה של קאמי, וברעיונות שלו, מובילה אל התנגדות פוליטית למלחמת תרבויות בנוסח סמואל הנטינגטון. הסיכוי להתבגר מן הנעורים הביולוגיים התחבר אל הסיכוי להתבגר ממחלת הילדות של לאומיות שהיא לאומנות. אבל השנים שעברו, והמלחמות שהתחדשו, הובילו אותי אל המחשבה שכדאי לנו להפריד בין תרבות לבין פוליטיקה. אני עדיין אוהב את היופי שבריבוי הלשוניות, אני – עוד יותר מאשר בעבר – אוהב את הפרוזה של קאמי, ואת הרעיונות שלו. אני עדיין חושב ש"הברדלס" של למפרוזו מספר סיפור נפלא על ויטאליות שנשמרת אצל אציל איטלקי עד זקנה ושיבה. אבל "הברדלס" מספר גם סיפור פוליטי. ובסיפור הפוליטי הוויטאליות של האציל הזה לא נשמרת. היא נהרסת. ואולי "הברדלס", שהוא רומן יס־תיכוני מאוד, גם מזהיר אותנו מפני אנאלוגיה קלה מדי בין הממד התרבותי של החיים לבין הממד הפוליטי.

ים תיכוניות היא שפע. כל קסמה בכך שהיא שפע. שפע של תרבויות שלא מסתגרות זו מפני זו. שפע של מגעים בין סוחרים ממולחים לבין מייסדי־דתות בעלי חזיונות, בין בוני אקוודוקטים להולכת מים לבין בוני אצטדיונים למרוצי סוסים. האידיאה הים תיכונית נולדה

לחופו של ים קטן יחסית, וידידותי יחסית, ים בלי סופות הטורנאדו שבאוקיאנוסים, בלי המרחקים האינסופיים שאוקיינוסים יוצרים בין יבשת ליבשת, בלי לווייתנים ריאליים ובלי לווייתנים סמליים ואפלים כמו הלוויתן של מובי דיק. השפע – אם כן – התרכז בים קטן, ויצר מטווה עשיר של קשרים בין שוכניו של הים הזה.

אבל האם הפוליטיקה היא שפע? ככל שעוברות השנים אני הולך ומשתכנע שהפוליטיקה היא הכרח חיים, אבל מוטב שתציע לאנשים מעט ולא הרבה. החלום היס-תיכוני רומז לנו שבין שני עמים שיושבים אל חופיו של הים הידידותי הזה יכולים להתפתח, ואמנם התפתחו, קשרים של מסחר, ושל אמונות ודעות, ושל מאכלים, ושל מוזיקה ותיאטרון. אבל בשביל לעשות מעשה פוליטי אין צורך בכל השפע הזה. בשביל לעשות שלום פוליטי יש צורך במינימליזם, לא במכסימליזם. די בזה שאנשים יסכימו להפסיק לירות זה בזה. שלום קר בין עמים כמו פלסטינים ויהודים, או סרבים וקרואטים, הוא מעשה גדול, ענק, מעשה שהפוליטיקה כולה ראויה להערכה אם וכאשר היא משיגה אותו. אין שום צורך שלשלום המינימאלי הזה יתווסף שלום בין אמונות, או בין דתות, או בין טעמים שונים של מוזיקה.

מה עוד שהמכסימליזם מפחיד אנשים שלא לצורך. אנחנו יודעים עד כמה קשה לעמים שדורות של עוינות מכבידים עליהם לקבל את עצם העובדה שהאויב של אתמול חי מעבר לגבול שאסור לחצות אותו. למה לנו לבקש יותר? למה לבקש יחד עם השלום גם את האהבה, ואת הטעם הקולינרי המשותף, ואת המוזיקה המשותפת, ואת ההידברות בין דתות? יש אנשים שמרגישים שאנחנו מאיימים על הזהות שלהם כשאנחנו דורשים מהם שפע של מזיגות תרבותיות. מוטב שנדרוש רק גבול שקט בין שתי תרבויות. גם לזה קשה להשיג רוב בקלפי. למה שנאבד תומכים למעט שמציל חיים בשם ההרבה שמעשיר את החיים?

מה עוד שמי שמציע פוליטיקה של מכסימליזם נכנס לאזור מסוכן. נכון, יש לנו מסורת יס-תיכונית נפלאה של חיי-יחד של יהודים וערבים ונוצרים בספרד שלחופי הים התיכון. אבל אותה ספרד עצמה יצרה את האינקוויזיציה, ואת גירוש היהודים, ואחר כך גם את גירוש הערבים, ואותה ספרד עצמה נתנה לנו את חמישים השנים האפלות של הגנרליסימו פרנקו. מי אומר שהמסורת הים תיכונית הסובלנית חזקה יותר מן המסורת, שגם היא ים תיכונית מאוד, של חיסול הזרים? אחרי הכול, קאמי שאהב את האור היס-תיכוני אהבה כובשת כל כך הוא אותו קאמי שתיאר ב"הזר" איך משהו מנצל את אותו אור בוחק כדי לנעוץ סכין בליבו של איש אחר, בלי שום סיבה הגיונית. אם אנחנו מבססים את החלומות הפוליטיים שלנו על איזה עבר רגיונאלי, מי יבטיח לנו שלא יבואו אויבי השלום ויבחרו מן העבר הרגיונאלי דווקא את מה שנוח להם? מוטב, לכן, שלא נבסס את החלומות הפוליטיים שלנו על שום שפע תרבותי – שהוא גם ניהודים תרבותיים שלא פעם התנגשו זה בזה עד מוות – אלא על מינימאליזם של היגיון פרקטי.

עד כאן על פוליטיקה. אבל מי אמר שאני צריך לקרוא שיר, או להקשיב למוזיקה, על פי אותו היגיון שעל פיו אני חותם על הסכם דיפלומאטי? אני בעד מינימליזם בפוליטיקה, אבל אין סיבה שנוותר על מכסימליזם בתרבות. הים תיכוניות של המשורר אאוג'ניו מונטאלה היא אמת פנימית וחזקה שלו. הים תיכוניות של קאמי הצרפתי או של כהנוב הישראלית היו

מחוז החיים האוטנטי ביותר שלהם. הם, במהלך חייהם, נחשפו לפלורליזם פורה על חופי הים התיכון. בשבילם זו הייתה אמת אמנותית גדולה, ואמת חווייתית גדולה. אני אישית איעשה עני יותר אם אוותר על הספרים הנפלאים של הסופרים האלה, שכליכם יש חוויה פלורליסטית שאיננה גלויה לתיירים ואיננה סנטימנטלית. ולא רק אני אישית אתרושש. גם המוזיקה הישראלית, למשל, תאבד את עצמה לדעת אם תתחיל לחלק את העמוקים שבהישגיה בין "שורשים" מערביים לבין "שורשים" מזרחיים. אי אפשר לחתוך את ברי סחרוף למחצית מערבית ומחצית מזרחית, וגם לא את להקת "אלג'יר". בספרות, במוזיקה, במחול, בקולנוע – אני נשאר ים תיכוני קנאי. בפוליטיקה אני מוותר על השפע הזה.

4.

ואולי אני מוותר על היס-תיכוניות גם בגלל סיבה יס-תיכונית. תמיד חשבתי שהפוליטיקלי קורקט האמריקני לא הביא מן הים התיכון את הסיסמא THE PERSONAL IS POLITICAL. תמיד קוממה אותי הסיסמא הזאת. חשבתי שזה גם רומנטי וגם לא-חכם להציע לבני אדם שהפרסונאלי יתנהג כמו הפוליטי. חדר המיטות לא מתנהג כמו פרלמנט (ואם הוא מתנהג כמו פרלמנט כראי להכריז על בחירות חדשות). חדר הילדים לא מתנהג כמו משא ומתן של איגודים מקצועיים, וארוחה משפחתית לא מתנהלת כמו ישיבת ממשלה. ואם לוותר לרגע על החיך, תמיד חשבתי שרק ייאוש גדול הביא רבים בעולם האינטלקטואלי לקנות את האבסורד של פוקו על מנגנוני כוח, שמופעלים באותו אופן על חולים בבתי חולים כמו על עמים משועבדים, על הסקס כמו על המלחמה, על אמנות הציור כמו על הסחר בנפט. מישל פוקו אמנם גדל וצמח בארץ שגם היא שותפה לים הקטן שלנו, אבל סבתא שלי הביאה מטורקיה, וסבא שני שלי הביא מיוון, מסורת יס-תיכונית אחרת: בבית לובשים בגדים ישנים, אבל ברחוב לובשים – דווקא העניים – חולצה לבנה ונקייה; בבית מתאהבים בה עד שברון לב, אבל ברחוב, כשהיא עוברת, שואלים מה שלום בעלה והילדים. הספירה הפרטית מחלחלת אל הרומנסות קורעות הלב ששרים לנכדים לפני שהם נרדמים, אבל הספירה הציבורית דורשת לבחור נציג לפרלמנט בלי סנטימנטים מיותרים. בים התיכון שאני גדלתי לחופו חשבו שרק בסדום ועמורה THE PERSONAL IS POLITICAL, דווקא כיוון שתרבות מכילה הרבה מאוד מן הפרסונאלי. לכן לא טוב לה, לתרבות, להתנהג כמו הפוליטיקה. לא, איננו קוראים שיר באותו אופן שבו אנחנו קונים נפט. בשיר אנחנו רוצים שפע אמוציונאלי. בסיפור טוב אנחנו רוצים שפע של נקודות ראות ומורכבות שאינן יכולות ואינן צריכות להיפתר. במחזה טוב אנחנו זקוקים לשאלות טובות, לא לתשובות טובות. בציור טוב אנחנו בוחרים מן הטוב והרע שבמציאות רק את הצבע שמתאים לנו, רק את הגוון שיוצר הרמוניה עם אישה אחת שאהבנו ואיבדנו. לכן האידריאה הים תיכונית היא נכס נפלא של תרבות, ודי בזה. אין צורך שהיא תהיה גם נכס של פוליטיקה.